

पदार्थाची उपयोगिता ठरविणे, जीवनाश्यक गरजा भागविष्ण्यासाठी भोग्य सामग्री निर्माण करणे,आणि ती वाढविणे हाच अर्थशास्त्राचा मूल सिध्दांन्त. उत्पादन, उपभोग विनियम आणि वितरण इत्यादी विचार याच सिध्दांन्ताची अंगोपांग होत. उपयोगितेची वाढ म्हणजेच मूल्याची वृद्धी. पूर्खीच्या पोटातील असंपादित खडे या विचारानुसार खरी रत्ने किंवा संपत्ती नव्हे.

मात्र ही उपयोगिता जशी शारिरीक असते तशीच ती मानसिकही असते असंप्राप्तीमुळे शारिरीक आणि मानसिक अशा दोन्ही क्षेत्रात वेदना निर्माण होतात. त्यातून सामाजिक अशांतता वैषम्य क्षोभ अभिचार अनाचार इत्यादी अनैसर्गिक संकटे निर्माण होतात. जीवनात या उपयोगितेला फारच महत्व असल्याने सामान्य मनाचा तोल सुट्टो आणि द्रव्यसंबंधी अति मोह,आकर्षण,अनुरराग, लालसा इत्यादी भावना वाढतात, पण त्या प्रमाणात संप्राप्ती दुर्लभ ठरते. आणि अशाच अपयशाने व्देष, मत्सर , द्रोह ,संघर्ष इत्यादी सामाजिक विखार जन्मला येतो. अशा प्रसंगी प्रीती आणि अप्रीतीच्या भावनांचा तोल सांभाळण्यासाठी विविक व न्यायवृत्ती याशिवाय अन्य उपाय उपलब्ध नाही. सामाजिक शांती व समता यातील तरतमभाव विवेक आणि न्यायवृत्ती यांच्या कमी जास्तपणावरच अवलंबून असतो. भोगाकांक्षा अनंत आहे तर पूर्तीची साधने मात्र त्या मानाने अत्यल्प आहेत. अशा प्रसंगी समग्र इच्छापूर्ती मानवी शक्तीच्या आवाक्यात येत नाही. यास्तव जीवनामध्ये विवेकाची व न्यायवृत्तीची मानवी शक्तीच्या आवाक्यात येत नाही. यास्तव जीवनामध्ये विवेकाची व न्यायवृत्तीची गरत फार मोठी असून ती कधीही न संपणारी आहे (महापुराण,४९/१५८). मानवी जीवनक्षेत्रातील अशा यशामुळेच भरत चक्रवर्तीला अग्रेसरत्व प्राप्त होऊ शकले.

विनियोगातील सुसूत्रता

जेणे करून परिमित सामग्रीचा विनियोग प्रकारांनी व विविध भोगक्षेत्रांतील तृप्ती जास्तीत जास्त प्रमाणात करून घेता येईल अशा प्रकारे करावा हा अर्थशास्त्राचा प्रधान हेतू आहे. गरजांची तीव्रता हीच प्राधान्यतेच्या निश्चितीकरणातील सुसूत्रतेचे गमक होय. ही गरजांच्या

पूर्तिक्षेत्रातील अग्रिमता (Priority) लक्षात घेऊन गरजांच्या क्षेत्रांची वर्गवारी सामान्यतः पुढीलप्रमाणे करण्यास हरकत नसावी---(१) आजीविका, (२) निपुणता, (३) प्रतिष्ठा, (४) आराम आणि (५) विलास.

(१) अन्न, वस्त्र, निवारा व दांपत्यभोग या जीवनातील प्राथमिक गरजा आहेत. त्यांच्या पूर्तीवरच जीवनाचे अस्तित्व शाबुत राहत असते. म्हणून आजीविकेच्या या मूळ गरजा न भागविता जीवनाचे पाऊल पुढे पडतच नाही. (२) त्या पाठोपाठ आरोग्य, शिक्षण आणि व्यक्तित्वसाधनारूप मानवी भोग जीवनातील निपुणता व गुणवत्ता वाढविण्यास पायाभूत ठरतात. (३) स्वातंत्र्य, समता, बंधुता इत्यादी मानव्याची साधना भावगुणांची आराधना, जीवनातील उदात्तता आणि संस्कारी मूल्य वाढविण्यास उपयुक्त ठरते. त्यामुळे प्रतिष्ठित जीवनपद्धतीला अधिक वाव मिळतो. म्हणून कल्याणकारी जीवनव्यवस्थेमध्ये या तीन प्रकारच्या गरजांची पूर्ती, त्यांचा अनुक्रम न बदलता, करण्यात येत असते. या उलट (४) आराम आणि (५) विलास या अतिरिक्त भोगप्रकारांना आळा घालण्याचा प्रयत्न होत असतो.

कल्याणकारी तीर्थप्रणाली

या दोन्ही क्षेत्रांतील प्रत्यन यशस्वी होण्यासाठी विवेक आणि न्यायवृत्तीची कास धरावी लागते. उपभोग जेव्हा आराम व विलास याकडे जास्त झुकतो तेव्हा समाजातील उत्पादन संस्था ढासळते आणि निरनिराळ्या समाज- घटकांमधील समतोलपणा ढळतो. अन्तर्गत संघर्ष तीव्र होतो. उलट पहिल्या तीन परिक्षेत्रांतील उपभोग क्रमाने वाढतो तेव्हा मात्र समाजवाद स्थिरावतो. समाजवादी समाजरचनेसाठी हा विचार पायाभूत आहे. समालवाद आरामावादाला व विलासवादाला विरोध करीत असतो. या पाच प्रकारच्या उपभोग क्षेत्रांतील पूर्वापरता (Sequence) बिघडू न देणे मानवी कर्तव्य आहे. यासाठीच विवेकाची आणि न्यायवृत्तीची गरज अटल आहे. विवेक न्यायवृत्तीरूपी ही शीतल मृदुल पल्लवी धर्मवृक्षाचीच निर्मिती असल्याने अर्थ व काम या दोन पुरुषार्थाचा मूलाधार धर्मच मानला गेला आहे. धर्मवृक्षाचे फळ म्हणजे अर्थ आणि त्या फळाचा रसास्वाद म्हणजेच काम होय. याच अर्थाने धर्मफलं हि शर्मड (

महापुराण, १६/२७३). या सूत्रात धर्माचे प्रत्यक्ष फळ म्हणजे सुखच हाये असे निःसंदिग्ध विधान आढळते. मात्र धर्मवृक्षाचे मूळ संयमानामध्ये खोलवर रुतलेले असते. म्हणूनच वृत्ती प्रवृत्तीचे नियमन करावे लागते (महापुराण, १६/२४२). यालाच कल्याणकारी संस्कृती म्हणतात. थोडक्यात योगक्षेमानुचितंन म्हणजे अर्थशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय जीवनव्यवस्थेचा विचार होय (महापुराण, १६ /११९ व १६८).

गरजाच्या पूर्तीसाठी आवश्यक भोगवस्तूंची निर्मिती आणि प्राप्त वस्तूचा योग्य विनिमय या संबंधीचे मार्गदर्शन भ. ऋषभनाथांनी युगारंभीच करून त्याची एक विशिष्ट तीर्थप्रणाली तयार केल्याने व त्याच्या सर्व अनुयायीनी ती समम अनुसरल्याने भारतातील जीवन संघर्ष कधीच कुपथगामी झाला नव्हता. त्यामुळे मारा आणि जगा असला क्षुद्र विचार भारतातील मूळ संस्कृतीला कधीच शिवला नाही. योगक्षेतानुचितनांची ही तीर्थप्रणालीच जीवन विचाराचा मूळ सिद्धान्त म्हणून सर्वसम्मत झालेला आहे! याच विचारांचा वारसा आपल्या भरताला भ. ऋषभदेवापासून मिळालेला आहे. अशा मंगलमय जीवनयोगामुळेच भरतवर्षातील निवासाची एवढी अभिलाषा आणि इतके आकर्षण!

भरतकालीन सुरिथती

मंगलमय योगक्षेमाचा आदर्श प्रत्यक्ष कृतीत उत्तरविल्याने भरताच्या राज्यातील शांती संपन्नता जणू काही काठोकाठ भरून ओसंडत होती ----

वप्रान्तर्भुवमाघातुमिवोत्पलमिवानतान् ।
 स कैद्यार्येषु कलमान् वीक्ष्यनन्दं परं ययौ ॥११३॥
 आपीतपयसः प्राज्यक्षीरा लोकोपकारिणीः।
 पयस्तिवनीरिवावश्यत् प्रसूताः शालिसंपदः॥११५॥
 हारिगीतस्वनाकृष्टैः वेष्टिता हंसमण्डैः।
 शालिगोप्यो दृयोरस्य मुदं तेनुर्वधूटिका ॥११७॥

सुगंधिमुखनिःस्वाया भ्रमरैराकुलीकृताः।
 मनोऽस्य जहुः शालीनं पालिकएः क्लवालिकाः॥१११॥
 निगमान् परितोऽपश्यद् ग्राममुख्यान् महाबलान्।
 पयस्तिवौ जनै सेव्यान् महारामतरुपनि ॥ १२३॥
 योषितो निष्कमालिभीः वलयैश्च विभूषिता :।
 पश्यतोऽस्य मनो जहुः ग्रामीणाः संश्रितावृतीः ॥१२६॥

-महापुराण, पूर्व २६.

(अयोध्याच्या परिसरामध्ये) शेतातील कलम साळीचे पीक भरलेल्या लोंब्यांच्या भाराने नम्र होऊन जणु काही कुपणांतील कमळांचा सुगंध हुंगीत होते. ते पाहुन भरतचक्रीलाही परमानन्द झाला (११३). साळीचे पीक टच्च भरुन दुधाळ्लेल्या अवस्थेत प्रजेच्या राहिल्याने विशाल प्रान्तात पसरलेली ती साळीच्या ररोपांची संपदा जणु लोकोपकार करण्यासाठी तत्पर बनून पाण्यावर आलेल्या दुभत्या गायीच्या खिल्लाराप्रमाणे दिसत होती. (११५). साळीच्या शेताचे राखण करताना आळविलेल्या मनोहारी गीतातील माधुर्याचक चकित होऊन एकत्र गोळा होणा-या हंसपक्ष्याच्या थव्यामध्ये वेढलेल्या नवतरुणीकडे पाहून लारताच्या दृष्टीचे पारणे फिटत होते (११७). स्वतःच्या मुखातील सुगंधी स्वासाकडे आकृष्ट होणा-या भुंगयांनी संत्रस्त झालेल्या गोड तरुणी येथील साळीचे रक्षण करता करताच वाटसरुचे मन हरण करीत होत्या (११९). सुसंपन्न वसतीच्या परिसरातील सर्व ग्रसतनेते सामर्थ्यशाली होते तर आराम बागेतील सर्व वृक्षही पक्षिगणांनी व मानवसमुहांनी गलबजलेले होते (१२३). तेथील सर्व ग्रामीण युवतींनी सुवर्णालंकांराची विभूषा केलेली असल्याने त्या कुंपणाच्या आडून देखील मनोहारी भासत होत्या. (१२६).

भरतवर्षातील सुखसिध्दी

सर्व गुणांनी परिपूर्ण असा दुसरा भूभाग या संबंध पृथ्वीतलावर अस्तित्वात नसल्यामुळे भारताची तुलना करणे अशक्य आहे. भारत भारतासारख्या असल्याने एकमेवाद्वितीय आहे---

निवासं भारते वर्षे आकाडःक्षन्ति सदा सुराः।

न भारतसमं वर्षं पृथिव्यमस्ति भो द्विजाः॥

-ब्रह्मपुराण, अ० २७/७२.

स्वर्गातील देव देखील या भारत वर्षात निवास करण्याची सदैव अपेक्षा बाळगतात! कारण हे द्विजांनो भारतासारख्या दुसरा वर्ष या अखिल पृथ्वीवर आढळत नाही.

यानि किंमुरुषाद्यानि हयष्टवर्षाणि सत्तमा।

तेषां स्वाभाकवकी सिधिदिः सुखप्राया हयत्नतः॥

-अग्निपुराण, अ०१०८/९.

किन्नर- किंमुरुष इत्यादिकांच्या ज्या विशिष्ट विद्या असतात त्या सर्व, त्यांच्या वयाची आठ वर्षे पूर्ण होताच प्रयत्न न करताही सुखाने आणि सहजतेने त्यांना प्राप्त होतात - ते याच भारतवर्षामध्ये!

भरतवर्षाची स्पृहणीयता

सर्व पुराणामध्ये विष्णुपुराणाला एक विशेष स्थान आहे. वैष्णव दर्शनाच्या दृष्टीने त्याला जवळ जवळ भागवत पुराणाएवढेच महत्व आहे. ते वैष्णव दर्शनाचे मूलस्त्रोत होय. श्री. रामानुजाचार्यांनी आपल्या श्रीभाष्य टीकेमध्ये विष्णु पुराणातील पुष्कळ अवतरणे स्वीकारली आहेत. ज्ञानमार्ग आणि भक्तिमार्ग यांचा सुरेख संगम येथे पहावयास मिळतो. विष्णुपुराणामध्ये भरताच्या या भूमीच्या गुणगान केलेले आहे. तिकडे चित्त वेधल्याशिवाय राहत नाही.

गायान्ति देवाः किल गीतकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्वदमार्गभूते भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥

-विष्णुपुराण, २/६/२४.

भरत राजाच्या या भूमीवर जे जन्म घेतात जे मानव धन्य होत अशा शब्दात देवही भारतीयांच्या भाग्याचे कौतुक गातात. स्वर्गाकडे आणि मोक्षाकडे जाणारे दोन्ही मार्ग या भरतातूनच जात असल्याने स्वर्गातील देवही आपता देवपणा सोडून भरताच्या भूमीवर मानवजन्म घेऊ इच्छितात!

भारतीयांच्या सौभाग्याचा मत्सर सर्वानांच वाटतो, पूर्वीपासूनच वाटत आला आहे. त्यातून स्वर्गीय देवतांचीही सुटका झाली नाही. त्यांना एक विचार सर्दव छळत असतो. भारतीतील लोकांवर प्रसन्न होऊन भगवानांनी त्या भूमीतच जन्मावतार घेतले, तेव्हा आमचाही जन्म तेथेच क्वावा. भागवतातील पुढील ओळी किती मनकवडया आहेत !!

अहो अमीषां किमकारिशोभनं प्रसन्न एषां स्विदत स्वंय हरिः।
यैर्जन्म लब्धं नृप भारताजिरे मुकुदं सेवोवायिकं स्पृहा हि नः॥

-भागवत, ५/१९/२१.

भारतीयांचा हेवा करणारे स्वर्गस्थ देव म्हणतात -- अहो! या भारतीयांनी असे कोणते महान पुण्य केले होते की प्रत्यक्ष भगवान विष्णु यांच्यावर स्वतःहून प्रसन्न झाले! आणि त्यांच्या इच्छेला अनुसरून भगवानांनी भरताच्या विशाल प्रागंणामध्ये मानवी जन्म घेतला व त्यांना प्रत्यक्ष सेवेची संधी दिली. तीच तर सेवा करण्याची इच्छा आम्हालाही आहे !!

भारतीय वारसा

या भूमीवरील सर्वश्रेष्ठ प्रजापाल भरत चक्रवर्तीच ठरल्याने त्याची प्रजा त्याला पितृतुल्य समजत होती. भरताच्या याच पितृत्वामुळे त्यांचे स्वतःचे पिता ऋषभनाथ सर्व भारतीयांचे पितामह ठरले. तेव्हापासून ऋषभनाथांचा उल्लेख पितामह असा होऊ लागला. आणि ती परंपरा अतूट राहिली. या पुण्यस्त्रोताला लेशमात्र खळ नाही. सतराव्या शतकातील बनारसीदास म्हणतात ---

भारतखण्ड के प्राणी जे ते । प्रजा भरत राजाकी तेते ।

भरत नरेश ऋषभ की शाखा ताते लोग पितामह भाखा ॥

-बनारसी विलास, ३८

या भरत खण्डातील सर्व मानव प्राणी भरतचक्रीची प्रजा होय. राजा भरत हा ऋषभनाथांचा आत्मज (पुत्र) आहे. त्यामुळे सर्व लोक ऋषभनाथांना पितामह म्हणतात.

भरत आणि ऋषभ यांचे व्यक्तिमत्त्व बहुरंगी होते. त्यांचा आत्मा जितका तपःतूप होता तितकेच त्यांचे व्यवहारी जीवन सार्वजनिक होते, लोकोपयोगी होते. त्यांना आत्मिक महत्ता होती, तसेच लैकिक महत्वही होते. त्यांचा आयुष्यक्रम सर्वमान्य होता. ही मान्यता जन्मापासून त्यांच्या अंतापर्यंतच नव्हे तर युगान्ता नंतरही अखंड व अबाधित राहिली आहे. म्हणून जैन, बौद्ध, वैदिक, वैष्णव, शैव इत्यादी सर्व भारतीय संप्रदायातील साहित्य- परंपरेमधील त्यांना विवादातीत स्थान मिळाले. त्यांचा गुणकीर्तनापुरता तरी सर्वांचा समभाव स्थिरावला आहे. कारण ही दैवते सर्वार्थाने विवादितीत आहेत. वाद- प्रवांदाच्या जन्मापूर्वीच त्यांना ते स्थान मिळालेले आहे. त्यांचा कालखंड यगारंभाच्या वेळेचा असल्याने त्यांची प्रणाली सर्वात प्राचीन व समीचीन आहे. कुमार्गांचा जन्म फारच नंतरचा आहे.

जैन परंपरेप्रमाणे ऋषभनाथ त्यांचे प्रथम तीर्थकर असून धर्मोपदेशाची सुरवात त्यांच्यापासूनच झाली. आणि वैदिक परंपरेप्रमाणेही वेदांची उत्पत्ती त्यांचयापासून झाली असल्याने ते वेदांचे मुख होत. वेद आस्तरणम् म्हणजे समवसरणातील तीर्थकरांची वेदी होय. वैदिक वाडःमयका इतिहास, प्रथम भाग (१९३५) या ग्रंथात पान ५६-५७ वर वेदान्तसूत्र भाष्यातील १/३/३० आणि १/४/१ या भागाच्या संदर्भात म्हटले आहे.

(शंकरस्वामी ब्रह्मा से हिरण्यगर्भ अभिप्रेत मानते है। यही उनका ईश्वर है। वह मनुष्यों से ऊपर है। दस देव ब्रह्मा को कल्पके आरंभ में परमेश्वा की कृपा से अपनी बधिद में वेद प्रकाशित हो जाते है ।)

शिवाय बृहदारण्यक उपनिषद, १/४/१४ आणि श्वेताश्वतर उपनिषद, ६/१८ यामध्ये स्पष्ट म्हटले आहेझ

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्व । यो वै वेदांश्च प्राहिणोति तस्मै ॥
तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं । मुमुक्षुर्वै शरणंमहं प्रपद्ये ॥१८॥

आणि प्रजापती हा देखील मूळ जीवात्मा नव्हे. त्यालाही मागचा जन्त होताच ---

स प्रजापतिर्जन्मान्तरेऽश्वमेधेनसयजत ।

-(बृण्आ.उप, १/२/६, शांकरभाष्यं)

उपनिषद व पुराण ग्रंथ तर त्यांनाच भगवान मानतात व त्यांच्या अवतारांची किर्ती गातात. वैदिक आणि अवैदिक अशा दोन्ही परंपरेत त्यांचे जीवन मानवी व दैवी अशा दोन्ही गुणांनी युक्त

मानले आहे. त्यांचा प्रभाव सर्वत्र सारखाच मान्य आहे. उपासनामार्गात फरक सापडत असला तरी त्यांच्या जीवनातील मुख्य घटनांचा इतिवृत्तान्त मात्र सर्वत्र सुंसगत आणि एकमुखीच आढळतो. त्यामुळे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वासंबंधी मुळीच संदेह निर्माण होत नाही.

भागवत व इतर प्रमुख पुराणांच्या परंपरेला अनुसरून महामानव भरत चक्रवर्ती ऋषभ दंवांच्या शंभर पुत्रांमध्ये ज्येष्ठ होते. त्यांचे राज्य हिमालयापासून सागरापर्यंतच्या अखिल भूमीवर अप्रतिहत चालत होते. त्यांच्या नावारुनच या देशाला भरतवर्ष किंवा भारत असे अभिधान प्राप्त इ आले आहे. भरतवर्ष म्हणजे भरताचा वर्ष आणि भारत म्हणजे भरताचा देश असा सरळ बालबोध अर्थ आहे. या संबंधीचा इतिहास सर्वत्र एकमुखी आहे. शिवाय भागवतामध्ये या भरतचक्रीलाच स्पष्टपणे नारायणभक्त म्हटले आहे (११/२/१७). भरताची पितृभक्ती उघड आहे. यावरून ऋषभालाच नारायण म्हणजे जो मानवजन्म सफल करून सिध्द होतो असा मुक्तात्मा असे मानले आहे ---

म्हणौनि म्हणती नारायण आत्मयासी ।

-एकनाथी भागवत, २/१४३.

अंतर्दुष्टीची आवश्यकता

या ठिकाणी भरताला परम भक्त मानण्यातील जैनांची धारणा व भागवजकाराची भावना एकाकारच दिसते. तो जसा जैनाचा आराधनीय देव आहे तसाच भागवत पंथीय लोकांनाही उपासनीय आहे. भरत आणि ऋषभ या दोघांची परंपरा स्वयंभू मनूपासून प्रचलित झाली असे दोघांनीही मानले आहे. सर्व ऋषिकलांची आणि राजवंशांची उत्पत्ती दोन्ही प्रणालीत एकसारखीच मानली आहे. पण यामुळे काही विव्दानांनी कालविपर्यय लक्षात न घेता, जैनपंथ वैदिक मार्गापासून नंतर फुटून निघाला इत्यादी जो हीन प्रचार केला, त्यामुळे त्यांचे केवळ

मनोमालिन्यच प्रगट झाले. ऋषभ -भरतांच्या उच्चतम व्यक्तित्वामुळेच सर्वांच्या मनात त्यांच्याविषयी आदरभाव निर्माण झाला व तो युगां- युगांतून टिकून राहिला आहे.

पुढे जेव्हा लोक अमध्ये आचारमार्ग व उपासनामार्ग विविध प्रकांरानी बदलेले तेव्हापासमन मात्र त्यांच्या भक्तामध्ये निरनिराळे संघ व संप्रदाय निर्माण झाले. चढाओढही निर्माण झाली. वैरभाव जोपासला गेला आणि पराकोटीचा संघर्षही अनुभवास आला. अंतर फार दूरवर चालून गेल्याने मूलस्त्रोत दुरावला. सर्वांची दृष्टी कमीजास्त प्रमाणात मंदावली. आद्यारंभ दृष्टीआड इ आला. एकतेचे बंधन जीर्ण-शीर्ण होता होता नष्ट झाले. परकेप्रणा तेवढा जोपासला गेला. पण हा परभाव, वैरभाव जर खोटा आहे तर तो फार काळ टिकणार नाही. प्रासंगिकच असल्याने तो तो प्रसंग संपत्ताच, स्वभाव व स्नेह- भाव पुनरपि प्रादुर्भुम होणे आवश्यक आहे. पण त्यासाठी अंतर्दुष्टीची आवश्यकता असते. त्या अंतर्दुष्टीचा एक साधक म्हणमनच हया इतिहासाच्या आधारस्तंभ अभा करण्याचा हा अल्पसा प्रयत्न. हा स्तंभ कालावधीत आहे. मुळापासमन कळसापर्यंत तो शलकारुप आहे. अंधारमय स्थितीचा दीपस्तभ आहे. आपलया मूळ ऐक्याच्या दुवा सांधण्यासाठी नाभिराज- ऋषभदेव- भरतचक्री अशी एकसंधी स्मृतिशृंखला अतूट व अभेद्य राहावी ही अपेक्षा.

: १० :

नामस्वामी भरतेश्वर

नानारत्नानिधानदेशविलसत्सम्पत्तिगुर्वोमिमां
साम्राज्यश्रियमेकभोगनियतां कृत्वाऽखिलां पालयन्।
योऽभून्नैव किलाकुलः कुलवधूमेकामिवाकडस्थितां

सोऽयं चक्रधारोऽभुनक् भुवममूमेकातपत्रां चिरम् ॥

-महापुराण, ३७/२०२.

१० नामस्वामी भरतेश्वर

राज्यपदाचा इंद्रमणी

या देशाचे भरतापूर्वीचे अधिक प्रचलित नाव नाभिवर्ष. ते बदलून या खण्डप्राय देशाचे नाव भरतवर्ष असे पडले. ही घटना म्हणजे एक युगपरिवर्तन होय. युगपरिवर्तन घडविणारे राजे कोणत्याही भूमीला क्वचितच लाभत असतात. कारण तितके सामर्थ्य व पात्रता एखादयाच महापुरुषाला प्राप्त होते. भरत देखील असाच एक शेलका महापुरुष होय. असे महापुरुष शलकाप्रमाणे इतर सर्व भूमिपालांमध्ये उटून दिसतात. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व जीवनभार नेहमीच उंचावत जात असते. ते स्वतः अच्यकोटीला जाऊन पोहोचतात. ते मात्र स्वतःच्याच गुणधिक्यामुळे. त्यांची कर्तव्यारी अखिल मानवांच्या उपयोगी पडत असते. त्यांचे गुण स्वयंसिद्ध असतात. त्यांच्या थोर गुणांची जंत्री देण्याची गरज नसतेच. म्हणून येथे भरतचन्नीचे आमूलाग्र चरित्र सांगण्याचा मुळीच उद्देश नाही. ज्या विशिष्ट गुणामुळे त्यांची कीर्ती दिगंतात पसरली व त्यांच्या ज्या कर्तव्यारीमुळे या आपल्या भारताची भरभराट झाली त्यापैकी वेचक गुणांचा व कार्याचा नुसता नामोल्लेख केला तरी भारताला त्यांच्या नावाचा अभिमान का व किती वाटतो हे लक्षात येईल. आणि अशा थोर व दैवी गुणांचा स्मरणाने भरतवर्षाचे नाव अर्थपूर्ण असल्याचे पटल्याशिवाय राहणार नाही.

भरत या वर्षातील सर्व सहाही खंडावर आधिपत्य गाजवीत होते. केवळ मानवांचेच नक्ते तर यक्षगणांचे व विद्याधराधिपतीचे ही ते प्रशासक होते. मानव, दानव, विद्याधर, यक्ष, गंधर्व

किन्नर इत्यादी उच्चकोटीतील सर्व देवताही त्यांची आज्ञा पाळण्यास तत्पर व सेवा करण्यास उत्सुक होते. ते चक्रत्नासारख्या दैवी व मानवीही १४ रत्नांचे आणि ९ निधिश्वरुप वैभवांचे मालक होते. एवढेच नव्हे तर श्रेष्ठ मानवी गुणांचे धारक बनून आपल्या आचारणाने सर्वाना आदर्शभूत झाले होते. सर्व मानवांचे कल्याण साध्य करून देण्यास समर्थ होते. म्हणून सर्वानाच त्यांचा अभिमान होता. त्यांच्या व्यक्तित्वामुळे भारतातील मानवी जीवन उंचावले आणि उच्च पातळीवर स्थिरावले. त्यामुळे इतरांनाही त्यांचा आदर्श स्वीकारणे सोपे झाले. ती उच्चतम जीवनाची भरतपातळी आलपर्यंत दुस-या कोणत्याही भारतीय थोर विभूतीने गाठली नाही. त्यांच्या गुणतिशयामुळेच भारत आजही त्यांचे स्मृतिचिन्ह आपल्या भालप्रदेशावर मोठ्या अभिमानाने मिरवीत आहे.

या देशात प्रतापशाली व यशशाली असे अनेक स्वकीय, परकीय आणि आगांतुक राजेमहाराजे गेल्या लाखो वर्षांच्या प्रदीर्घ कालखण्डात या भूमीचे शासन करीत होते. परंतु त्यांच्यापैकी कोणाच्याही नावाने हा देश आज ओळखला जात नाही. हा देशही महान आहे. त्याला त्यापेक्षा लहान नाव कसे आवडेल? एवढया मोठ्या देशाचे नामकरण सिद्ध होण्यासाठी त्या नावाचीही महती तितकीच किंवद्दुना त्यापेक्षाही वरचढ असली पाहिजे! इतिहासाला ज्ञात असा एकच नरभास्कर भरतापूर्वी या भूमीच्या क्षितिजावर उदय पावला होता की ज्याच्या उज्ज्वल प्रकाशात हा संपूर्ण वर्ष न्हाऊन निघाला होता. त्याचे जागतिक नाव नाभिराज. ते भरतचक्रीचेच पितामह आणि त्यांच्याच कुळातील अध्वर्यू. त्यांची कीर्ती स्मृतिबध्द करण्यासाठी या देशाचे एकेकाळी नाभिराज हे नाव धारण केले होते. परंतु त्या पुण्योदयाच्या वेळी भरताचे सुदैव एवढयापुरतेच मर्यादित नव्हते. नाभिराजापेक्षा युगादिराज ऋषभांनी तो श्रेष्ठांचा वंश अधिक उंचीवर पोहोचविला. पण नाभिराजाच्या जीवनकाळीच ऋषभदेवांनी आपल्या राजकीय व लैकिक कर्तवगारीला पूर्णावस्था प्राप्त करून दिली होती. एवढेच नव्हे तर पुढे लवकरच आपल्या ज्येष्ठ पुत्र भरताला राज्यरथाचा सारथी नेमून आपण स्वतःतीर्थराज्याच्या स्थापनेसाठी राजमंदिरातून बाहेर पडले. आणि नाभिपौत्र भरतराज प्रशासन करू लागले. या भरतानेही तो वंश आणखी एका पर्वाने उंचविला.

हळू हळू तो राज्जपदाचा इन्द्रमणी ठरला. काही राजे केवळ कण्ठहार असतात तर काही थोडे कंठमणी पदाला पाणी ठरतात. इद्रत्व लाभण्यास मानवी आणि दैवी, जागतिक आणि आत्मिक अशी चतुरस्त्र पात्रता असावी लागते. भरत तर सर्वगुणभृत असल्याने त्यांची उंची मानस्तंभासारखी सरळ आकाशश्रेणीने उंचावून सर्वातिशायी

झाली. त्याच्या कल्याणकारी प्रशासनाने मानवी जीवन समुन्नत झाले. त्यांच्यासमोर ऋषभदेवांचा आदर्श मार्गदर्शनासाठी सदैव सिध्द होता. ऋषभनीती हाच त्यांचा न्यायमार्ग होता. त्यांनी त्याचे पालन पितृभक्तीने व प्रजावत्सलतेने केले. त्यात ते सिध्दहस्त बनले. त्यांची ही सिध्दी पाहून विद्याधरच नव्हे तर सिध्द-यक्ष-गंधर्व-किञ्चन-गणही त्यांची स्तुती करीत असत. त्यांच्या अशा अलैकिक कार्याच्या गौरवार्थ नाभिवर्षाने भरतवर्ष असे नवे नाव धारण करण्यात धन्यता मानली तर त्यात काय आश्चर्य? त्यांच्या कीर्तीपदांचा धवनी आजही सर्वत्र निनादत आहे. पूर्वसूरीच्या स्मृतिपटलावर त्यांच्या धवल कीर्तीची सुगंधी फुले सर्वत्र उमललेली आहेत. त्या नित्य ताज्या फुलांचा तरल सुगंध सर्व सूरीच्या काव्यरचनेत सर्वत्र दरवळत आहे. त्यातील काही अभिजात पंक्तीचे कौतुक करावे तितके थोडेच आहे. मनाला क्षणभर तरी मोह पडल्याशिवाय राहत नाही.

शाश्वत कीर्ती

भरतचक्रीने मानवी जीवनाची उन्नती करण्याचा खूप प्रयत्न केला. त्याचा प्रताप तर त्याच्यासारख्याच तेजस्वी होता. त्याचे राज्य अतिविशाल होते. त्याचे प्रशासन व प्रजापालन आणि दण्डनीतीही कल्याणकारी असल्याने त्याची कीर्ती दिगंतात सर्वत्र पसरली होती. ती आजही अक्षतच राहिली आहे. महापुराणकारांनी वाहिलेली ही शब्दांजली---

मनुश्चक्रमृतामाद्यः षट्खण्डभरताधिपः।

राजराजोऽधिराट् सप्राडित्यस्योदघोषतं यशांः ॥२०॥

नंदनो वृषभेशस्य भरतः शातमातुरः।

इत्यस्य रोदसी व्याप शुभा कीर्तीरनश्वरी ॥२१॥

-महापुराण, पर्व. ३७.

(हा (१६वा) मनू आहे. पहिला चक्रवर्ती आहे. सहाही खंडाचा एकछत्री स्वामिशाल आहे. सर्वश्रेष्ठ नृपेन्द्र आहे. इतर सर्व राजेलोकांचाही अधिपती आहे(. अशा अभिप्रयाने त्याचा यशोदुदंभी सदैव निनादत होता. हा तर भगवान ऋषभदेवांचा प्रत्यक्ष नंदन आहे. याला शंभर भाऊ आहेत. पृथ्वी व आकाश व्यापून टाकणारी याची धवल कीर्ती चिरकाल टिकणारी आहे.

नवी दण्डनीती

भरताची दण्डनीती आणि शिक्षापद्धती कोणत्या अर्थाने मानवी जीवनाला उपयोगी पडली, त्यात लोककल्याणाची भावना कितपत अनुस्यूत होती हे पुढील ओळीत दिसेल!

शरीरदण्डनश्चैव वधबंधादिलक्षणम् ।

नृणा प्रबलदोषाणां भरतेन नियोजितम् ॥२१६॥

-महापुराण, पर्व ३.

ज्यांची अपराधी प्रवृत्ती महान अनर्थ घडविण्यास समर्थ होती अशा अपराध्यासाठी भरताने मार देणे, बंधानात ठेवणे आणि शरीराला आघात पोहोचविणे अशा स्वरूपाच्या नव्या दण्डनीतीची योजना केली.

पिताजरच्या पावलावर पाऊल ठेवीज सर्दव प्रगती करीत राहणे हा भरताचा स्वभावधर्मच होता. नाभिराजाच्या दण्डनीतीमध्ये ऋषभनाथांनी भर घातली आणि ज्ञरतही त्याचमार्गाने पुढे सरकावले. इतकेच नव्हे त ऋषभराज जसे शासनसंस्थेचे अधिष्ठाते ठरले तसेच भरतचक्रीही सर्व राजांना राज्यशास्त्राचे पाठ देण्यात अग्रणी ठरले---

शास्ति रम वृत्तमखिलं पृथिवीश्वराणाम् ।

-महापुराण, ४२/२०४.

धर्मानुपालन

भरताची राजनीती धर्मरहित नव्हती. तशी असणे शक्य नव्हते. कारण धर्म हा सर्व नीतीचा आणि वर्तनांचा दीपस्तभ आहे. शिवाय त्याने शासनाचे सर्व धडे ऋषभांकडूनच घेतले होते. त्यालाही चक्रत्लांची प्राप्ती धर्माच्या प्रभावानेच झाली होती. धर्म सोडून काम व अर्थ या दोनच पुरुषार्थाच्या सिध्दीचा मार्ग अधुरा ठरतो. महापुरुषांना तर चारही पुरुषार्थ साधावयाचे असतात. त्यांच्या कोणत्याही आचार- विचार मार्गात धर्म हा मूलधार असतो. धर्माशिवाय सामान्यांचाही जीवनहेतु पूर्णपणे सफल आणि सुखकर होत नाही. त्यामुळे भरताने आपल्या समृद्धीचा आणि शान्ततेच्या काळाचा उपयोग स्वतःच्या अधिक धर्माचारासाठी आणि धर्माच्या प्रसारासाठी केला असेल तर त्यात आश्चर्य ते कोणते? प्रत्यक्ष विहरमान तीर्थकर ऋषभनांथाच त्यांचे कुलदैवत होते! तरी पण धर्माच्या प्रचारासाठी राज्ययंत्रणेचा आणि शासनसंस्थेच्या सामर्थ्याचा वापर मात्र मुळीच केला नाही हे लक्षणीय आहे. त्यांच्या या धर्मप्रवृत्तीमुळे इतर सर्व मांडलिकांनीही भरताचा आदर्श मानून धर्माचाणाचातही भरताचेच अनुसरण केले. कारण यथा राजा तथा प्रजा---

कुलधर्माऽयमित्येषामर्हत्पूजादिवर्णनम् ।

तदा भरतराजार्षिरन्ववोचदनुक्रमात् ॥ २५॥

-महापुराण, पूर्व ३८.

अर्हधर्मच आपला कुलधर्म या विचाराने प्रेरित होऊन राजर्षी भरताने त्या काळी प्रजेला अर्हत्पूजा इत्यादी धर्माचार क्रमाक्रमाने समजावून सागितला.

भरतोऽभिरतो धर्मे वयं तदनुजीविनः।
 इति तद् वृत्तमन्वीयुः मैलिबध्वा महीक्षितः॥१०२॥
 सोऽयं साधितकामार्थचक्री चक्रनुभावत् :।
 चरितोर्थव्ये तस्मिन् भेजे धर्मेकतानताम् ॥१०३॥

-महापुराण, पूर्व ४१.

(भरत धर्मामध्ये तत्पर आहे. आणि आमचे जीवन तर त्याच्यावरच अवलंबून आहे(. असा विचार करून भरताचे मांडलिक राजेही त्यांच्याप्रमाणेच धर्माचा आचार करु लागले. ज्याला चक्रत्वांच्या प्रभावाने अर्थ व काम या दोन पुरुषार्थाची पूर्ण सिद्धी साध्य झाली आहे असा हा चक्र रत्नाधिपती त्या दोन पुरुषार्थसंबंधीची आपली कर्तव्ये संपल्यामुळे आता फक्त धर्मपुरुषार्थाचीच एकाग्र चित्ताने साधना करीत आहे.

दिव्यानुभाव

भरताच्या अलैकिक प्रतापाची कल्पना येण्यासाठी सर्वप्राप्ती सूर्याचीच उपमा शोभून दिसते. कारण भरताच्या प्रतापाचा विस्तार सूर्यप्रमाणे सर्वगामी सर्वकशा आणि अप्रतिहत होता. भरताराजा आदित्यराजाप्रमाणेच विश्वाचे पोषण करणारा एक मित्र बनला होता---

भरतपतिमथाविर्भुतदिव्यानुभाव-
 प्रसरमुदयरागं प्रत्युपात्ताभिमुख्यम् ।
 विजयिनमनुजग्मु भ्रातरस्तं दिनादौ
 दिनपतिमिव मयूखा दिडःमुखाक्रन्तभाजः ॥१८५॥

-महापुराण पर्व, ४०.

भरताधिपती दिनपती सूर्यपेक्षाही प्रभावशाली होते. कारण त्याच्या दिव्यं प्रभावाचा आविष्कार सर्वत्र दशदिशांमध्ये एकदम झाला होता. सूर्य उदयकाळीच आरक्त असतो तर भरत

सदासर्वकाळी प्रजानुरक्त होता. सूर्य विश्वातील केवळ तेजोगोलांमध्येच प्रमुखस्थानी विराजत असतो तर भरत सदा विजयशील होता. सूर्याची फक्त किरणेच सर्व अंधःकाराचा निपाःत करून सर्व दिशा व्यापतात तर भरताच्या बंधुवर्गानीही सर्व दिशा आपल्या कीर्ती किरणांनी आक्रम्न केल्या होत्या. सूर्याची स्वतःची किरणेच फक्त त्याला अनुसरतात तर भरताचे तेजस्वी भाऊ देखील त्याचे अनुयायी बनले होते.

सर्वाग समृद्ध राजधानी

भरताच्या वैभवाची, मानवी धनोपयोगाची, राजनीतीची, न्यायदानाची, बौद्धिक - मानसिक उन्नतीचा आणि सर्वाग परिपूर्ण राज्यकारभाराची स्पष्ट कल्पना येण्यासाठी आचार्य गुणसेनांनी केलेलस भरताच्या राजधानीचा आविष्कार पहा---

स्वान्तर्नीतसमस्तवस्तुविसरां प्रास्तीर्णवर्णोज्ज्वलाम् ।
निर्णिक्तां नयनक्रसन्निधगुरुं स्फीतप्रमोदाहतिम् ॥
विश्वास्यां निखिलाडभृत्परिचितां जैनीमिव व्याहति
प्राविक्षत्परया मुदा निधिपतिः स्वामुत्पताकां पुरीम् ॥ १८६॥

-महापुराण, पर्व ४०.

त्याची नगरी अनेक गुणांनी परिपूर्ण होती. तेथील अनेक ध्वज -पताका त्या गुणांनी प्रतीक होत्या. (१) त्या नगरीत सर्वप्रकारच्या जीवनापयोगी वस्तूंचा साठा भरपूर होता. त्याचप्रमाणे तेथील सरस्वतीच्या विहारामध्ये विश्वासातील समस्त तत्वाचे अवगाहन होत असे. (२) ती विस्तीर्ण नगरी अधोख्या सर्व प्रकारच्या रंगाविष्कारांनी उज्जवल झाली होती. तेथील सारस्वताच्या प्रागंणातील सुंदर संदर वर्णनस्थळे सविस्तृत होती. (३) ती नगरी केर- कच-यांनी रहित असल्याने अगदी रफटिकाप्रमाणे स्वच्छ होती. तेथील न्यायनिर्णय दोषरहित असल्याने नीतीला पोषक आणि प्रजेला आनंददायक होता. (४) सात प्रकारच्या नीतीच्या सान्निध्यामुळे

तेथील प्रशासन श्रेष्ठ दर्जाचे होते. (५) तेथील आनंदरसरुपी विशाल सागराला भरती आली होती. शास्त्राभ्यासातील आनंदाच्या ऊर्मी सदैव उचंबळून येत होत्या. (६) तेथील प्रशासनाने सप्तांग राज्यपद्धतीमधील सर्व अंगोपांगाचा पुरस्कार केला होता. तेथील अभ्यासक्रमामध्ये समस्त अंग व उपांग ग्रथाचा समावेश झाला होता. (७) ती नगरी अखिल विश्वामध्ये प्रमुख होती, तिला सर्व दिशांना प्रवेशव्दारे होती. तेथील विव्दता विश्वासपात्र होती. त्यांच्या ज्ञानाभ्यासातील अनुयोगव्दारे (Faculties) सर्वांग परिपूर्ण असून विश्वमुखी होती. (८) तेथील प्रशासन विजयधर्मानुसारी होती. आणि सरस्वती ऋषभजिनांना अनुसरणारी होती. (९) त्या नगरातील संपत्ती ९ निधीप्रमाणे अक्षय-स्वरूप होती. भरत स्वतः ९ निधींचा स्वाती होता. स्वतःच्या स्वापीच्या व नागरिकांच्या विविध गुणांच्या पताका धारण करणाऱ्या त्या विनिता नगरीत भरताने प्रवेश केला तेव्हा त्याच्या मनात अत्यानंदाची भरती आली होती.

भरताची राजधानी अक्षरशः अयोध्या होती. ती अखेरपर्यंत अयोध्याच राहिली. तिच्यावर कोणाचे आक्रमण होऊ शकलेले नाही. भारताचा आजची राजधानी दिल्ली ही पूर्वीपासूनच नित्ययोध्या म्हणून प्रसिद्ध आहे. बाकीच्याही राजनगरीची कथा थोडयाबहुत अशीच असते. कारण कोणत्याच रातनगररीला नाभिराज ऋषभदेव-भरतचक्री अशी चढत्या पायरीची नाथ-परंपरा अतूटपणे लाभलेली नाही. या शलका पुरुषांच्या सान्निध्यामुळे अयोध्याचे अंतरंग वेगळ्याच वैशिष्ट्यांनी घडविलेले आढळते. त्या घटक तत्वामध्ये भरत-संस्कृती स्पष्टपणे प्रगटते. वेणाबाईने आपल्या सीतास्वयंवर या ग्रंथामध्ये एका ओत्रीत अयोध्येच्या वैशिष्ट्यांची नोंद केली आहे---

येश जय कीति । हे अयोध्येची बलुती ॥

-सीतास्वयंवर (धुळे), ६/६३.

अयोध्याची प्रसिद्धी यश, जय, प्रताप आणि किर्ती या चार घटक गुणांमध्ये गुफलेली आहे. अयोध्येची ही संस्कृती भरतादिकांच्या अतूट परंपरंतच घडवलेली आहे.

यशशाली राज्यनीती

श्वेताबर मुनिपरंपरमध्ये ज्यांना सर्वश्रेष्ठ स्थान प्राप्त झाले, अरिहंत केवलीच्या अभावकाळी ज्यांची कलिकाल- सर्वज्ञ अशी किर्ती पसरली त्या हेतचंद्र आचार्यानीही भरताचा गौरव सविस्तरपणे केलेला आहे. दिगंबी आम्नायातील महापुराणाप्रमाणेच त्यांच्या त्रिषष्टिशलका-पुरुष-चरित या विशालकाय रचनेला मोठी मान्यता लाभली आहे. साहित्यातील प्रत्येक क्षेत्रात त्यांनी प्रचंड रचना केली आहे. अगाध रचनेच्या दृष्टीने हेमचंद्राची तुलना करणे कठीण आहे. विषयव्याप्तीच्या दृष्टीने त्यांची रचना केवळ वीरासेन आचार्याचाच मार्ग अनुसरते. विशालता, विविधता आणि परिपूर्णता ही त्यांच्या रचनेची वैशिष्ट्ये होते. भरतचक्रीच्या अलैकिक गुणांच्या माहात्म्याविषयी ते म्हणतात ---

श्रीर्वागदैव्यै कृप्यति वाग्देवी व्देष्टि सततं लक्ष्मै ।

भरतमनुगम्य सांप्रतमनयोरात्यंतिकंप्रेम ॥९६०॥

-त्रिष०चरित, पूर्व १, सर्ग २.

संपत्ती स्वभावतःच सरस्वतीवर कोप करीत असते. आणि सरस्वतीही लक्ष्मीचा सतत व्देष करते. मात्र आता भरतराजाचा उदय झाल्याबरोबर त्याच्या मागोमाग जाणा-या हया दोघीचे परस्परावरील प्रेम देखील अकाटय बनले आहे !!

धन्यधनैर्जीवधनैः सर्वदा निरुपद्रवैः।

ग्रामाणां संपदं पश्यन् निजनीतिलताफलम् ॥६०५॥

-त्रिषष्टिं०चरित, पर्व १, सर्ग ३.

धनधान्यांनी आणि उपद्रव न देणाऱ्या पशुधनांनी संपन्न असे आपल्या राज्यातील सर्व ग्रामसमूह पाहून आपली राज्यनीतीरूपी लता फलसंपन्न झाली असे भरताला वाटले.

जयशाली युधनीती

भरत हा दुष्टानुशासन व प्रजानुपालन या दोन्ही प्रकारच्या राजकर्तव्यामध्ये सदैव दक्ष होता. शत्रूची उपेक्षा ही चीज त्याला अज्ञात होती. त्यामुळे त्याच्या राज्यात सर्वत्र सदासर्वकाळी कुशलच वर्तत होते. त्याची ही जयशाली नीती सर्वानाच अनुकरणीय आहे---

उपेक्षितव्यो न परः स्वल्पोऽप्यामयवद् यतः।

तदद्यालं विलंबेन यतधं तज्जयं प्रति॥१३॥

-त्रिषष्ठिंचरित, पर्व १, सर्ग ५.

ज्याप्रमाणे रोग कितीही अल्पप्रमाणात असला तरी त्याची केळ्हाही उपेक्षा करू नये, त्याचप्रमाणे यात्रु कितीही लहान असला तरी म्याच्याकडे दुर्लक्ष करू नये. म्हणून आजचा दिवसही वाया न घालविता त्याच्यावर जय मिळविण्यासाठी प्रयत्न करा.

भरत-वैभव

रम्यैः स्वेच्छाविनोदैर्निरविशदधिराङ् भोगसारं दशाङःगम् ।

-महापुराण, ३७/२०८.

चक्रवर्ती भरत १० प्रकारच्या सारश्रेष्ठ चक्रिभेगांचा मनसोक्त उपभोग रमणीयतेने व खेळकरपणे घेत असे. आणि त्याच्या पायाशी संपूर्ण मानवी आणिदैवी वैभव लोळण घेत होते. असा सातिशय गुणगौरव अनेक ग्रंथात आढळतो. ज्यासाठी भरतेश-वैभवासारखे खास ग्रंथ निर्माण होतात ती विभूती आज परोक्ष असली तरीही तिला मनश्चक्षूसमोर आणण्याच्या मोह

आवरणे कठीण आहे. जिनसेन आचार्यांनी आपल्या महापुराणातील ३७ व्या पर्वामध्ये भरताच्या वैभवाचे विवरण- (१) देहवैभव,(२) देवता,(३) मंत्रिमंडळ,(४) संग्राम-सामग्री, (५) सेनादल, (६) अधिसत्ता,(७) राज्यांगविस्तार, (८) साम्राज्य वैभव, (९) वैयक्तिक भोगवैभव, (१०) भोगायतनविस्तार आणि (११) अंतुःपुर अशा अकरा अनुयोगव्दारामध्ये थोडक्यात दिलेले आहे. या प्रकारच्या जिज्ञासा पूर्तीने भरताचे व्यक्तित्व मनामध्ये अधिक स्पष्टपणे साकार होण्यास मदत होते. त्याच्या वर्धनशील विभूतीची कल्पना करणे शक्य होते. जन्माने मानवी असूनही आपल्या शलाका पुरुषार्थाने जीवनभर दैवी अवस्था उपभोगून अंती संसारातीत अनंतावस्था साध्य करणाऱ्या त्या क्षमतेचा साक्षात्कार होणे सोपे जाते.

- देहवैभव- संस्थान, संहनन अशा परिभाषेत आणि काव्य-विलासात भरताच्या शरीराचे वर्णन अखंड करता येईल. पण दृक्स्वरूपात केलेले मूर्तीमंत वर्णन जिनसेन आचार्यांनी पुढीलप्रमाणे एका झेपेत केले आहे-

निरस्तप्तकनकच्छायं सच्चतुःषष्ठिं लक्षणम् ।
रुरुचे व्यञ्जनैस्तस्य निसर्गसुभगं वपुः ॥२९॥
शारीरं यच्च यावच्च बलं षट्खण्डभूभुजाम् ।
ततोऽधिकतरं तस्य बलमासीद् बलीयसः ॥३०॥

-महापुराण, पर्व ३७.

भरताची देहकान्ती तावून सुलाखून घेतलेल्यया सोन्याप्रमाणे कान्तवर्ण होती. संपूर्ण ६४ लक्षणांनी व तीळ इत्यादी शुभ चिन्हांनी सुशोभित असससा भरताचा देह निसर्गतःच मनोङ्ग असल्याने सर्वाना आवडत होता. या समस्त सहाही खंडातील इतर सर्व राजांचे मिळून जितकेव ज्याप्रकारचे शारिरिक सामर्थ्य होते त्यापेक्षा वरचढ शरीरबल भरताच्या त्या एकाच देहात विलसत असल्याने तो निखालसपणे व्यंजनतः व भावतः बलिष्ठच होता.

- दैवीवैभव- ९ निधी , १४ रत्ने,आणि १६ हतार गणबध्द देव भरत चक्रीच्या सेवेत सतत हजर होते.

१ निधी- (१) काल, २ महाकाल ३ नैसर्य ४ पाण्डुक ५ पञ्च ६ पिंडगल ७
मानव ८ शंख आणि

१ सर्वरत्न.

१४ रत्ने- यापैकी ७ देवताधिष्ठित अशी राज्योपयोगी वस्तू असून बाकी ७ लैकिक जगातील अतिशययुक्त सर्वोत्कृष्ट सेवाकारी आहेत. या परी हाच असे ज्याचे वर्णन करता येते अशा सातिशय चिजानांच रत्न अशी सेज्ञा आहे.

देवताधिष्ठित- (१) चक्ररत्न : सुदर्शन, (२) छत्ररत्न : सूर्यप्रभ,

- दण्डरत्न : चण्डवेग, (४) असिरत्न: सौनंदक,
 - चर्मरत्न : वज्रमय, (६) मणिरत्न: चूडामणी
- आणि (७) काकिणीरत्न: चिंताजननी.

सेवाकारी- (१) सेनापतिरत्नः जयकुमार, (२) स्थपतिरत्नः भद्रमुख
(३) गृहपतिरत्नः कामवृष्टि (४) हस्तिरत्नः विजयगिरी
(५) अश्वरत्नः पवनंजय (६) स्त्रीरत्नः सुभद्रा आणि
(७) मंत्रिरत्नः (पंतप्रधान): बुधिदासागर.

१६ हजार गणबध्दामर- हे देवगतीमधील पारिपार्श्विक गणातील अमर असून त्यांची संख्या सोळा हजार होती. यांची चक्रिसेवा सर्वव्यापी असली तरी आधुनिक परिभाषेत सांगावयाचे तर एका अर्थाने यांचे काम Aides-de-camp या स्वरूपाचे असते. जेव्हा परिस्थिती अतिरेकी होते तेव्हा हे गणबध्द चमीला सर्वच प्रकारची मदत करतात. आचार्य हेमचंन्द्रानी तर यांचा उल्लेख आत्मारक्षक देवता असाच केला आहे.

- (३) मंत्रिमंडळ (१) पंतप्रधान: बुद्धिसागर, (२) सेनापती: जयकुमार,
 (३) गृहमंत्री: कामवृष्टी (४) स्थापत्यविशारद : भद्रमुख,
 (५) युवराज: अर्ककीर्ति (६) पंडितवर्य दिविजकलाधर

इत्यादी कार्यकारी मंत्रिमंडळांशिवाय भरतचक्रीला त्याचे वैयक्तिक सल्लागार निरनिराळ्या आठ प्रकारच्या राजनितीमध्ये सल्ला देत असत व प्रत्यक्ष कारभारातही मदत करीत असत. पुष्कळदा त्याच्या नावावरुनच त्यांच्या कार्याचाही बोध होतो. ही पुढील नावे भरतेशवैभव या ग्रंथात यत्र तत्र आढळतात---

(१) महानागर (२) अनुकूलनायक (३) विटनायक (४) शठनायक (५) दक्षिणांक (६) कुटिलनायक (७) पीठमर्दक हा निःपात करण्याचा सल्ला देत असे. आणि (८) विदुषक- हा शत्रूंचे वा विरोधी सल्लागारांचे व्यंग फोडत असे. याशिवाय भरताच्या दरबारातील राजपंडिताची संख्या सातशे (७००) होती.

(- भ.वै., दिग्विजय विभागात यत्र तत्र).

(४) वैयक्तिक संग्राम- सामग्री- वरील दैवी आयतने, उपकरणे ,रत्ने इत्यादिकांशिवाय- (१) गंभीरावर्त शंख, (२) भूतमुख खेटास्त्र, (३) अभेद्य कवच, (४) अजितंजय रथ, (५) वज्रकाण्ड धनुष्य, (६) अमोघ बाण, (७) वज्रतुण्ड शक्ती, (८) सिंहाटक भाला, (९) लोहवाहिनी कट्यार, (१०) मनोवेग कणवास्त्र,(११) वीरांगद प्रकोष्टक.

(५) सेनावैभव---संपूर्ण सैन्य तसे अफाट आणि असंख्यच. पुष्कळसे सैन्य प्रसंगानुसार निर्माण करण्यात येत असे. मांडलिक राजांच्या सैन्याचाही उपयोग होत असे. विशेष म्हणजे पुढील यक्षवलाचे दोन खास विभाग होते. ते चक्रीच्या इतर सैन्याला पर्वतरांगा, नद्या, समुद्र अशा

प्राकृतिक अडचणीच्या ठिकाणी पाहिजे तेव्हा पाहिजे ती मदत करतात. त्यापैकी रथलभागाची जबाबदारी अद्रिकुमारांवर असे. त्यामध्ये कृतमाल, नाट्यमाल इत्यादी किन्नर विभागप्रमुख होते. आणि जलभागांची जबाबदारी अद्धिकुमारांवर असते. एक प्रकारे नौदलच, त्यात मगध, वरतनू, प्रभास इत्यादी यक्ष विभागप्रमुख होते. भरताचे खडे सैन्य पुढीलप्रमाणे----

१. देवसेना १६ हजार, २. यक्षवल प्रसंगानुसार, ३. विद्याधरसेना ३२ हजार, ४. हस्तिदल ८४ लक्ष, ६. अश्वदल १८ कोटी आणि , ७. पायदळ ८४ कोटी.

(६) अधिसत्ता ---- भरतवर्षाधिपती चक्रीची सत्ता सहाही खंडातील सर्व आर्य, स्लेच्छ, विद्याधर, यक्ष आणि किन्नरांवर अबाधित असे. त्यापैकी काही संख्या--- १. मुकुटबध्द राजे हजार, २. देशसंख्या ३२ हजार, ३. स्लेच्छ राजे ३२ हजार, ४. आंतरद्वीप ५६ हजार आणि, ५. कुराज्ये ४९ फक्त.

(७) राज्यांगविस्तार--- १. नगर ३२ ह. , २. ग्राम ९६ कोटी, ३. पत्तन ४८ ह., ४. द्रोणमुख (बंदर) ९९ हजार, ५. खर्वट २४ ह., ६. मडंब २४ ह., ७. आकार २० ह., ८. खेट १६ ह, ९. संवाह १४ ह, १०. वनविभाग २८ ह. आणि, ११. रत्नखाणी १८ हजार.

(८) साम्राज्य-वैभव---१. राजधानी अयोध्या, २. राजभेरी आनंदीनि, ३. सेनानिवास नंद्यावर्त, ४. राजसभा स्वस्तिक, ५. श्रीगृह (प्रासाद) गिरिकूट , ६. नृत्यालय वर्धमानक, ७. भाण्डार कुबेरकान्त, ८. कोष्ठागार वसुधारक, ९. सिंहासन अनुत्तर, १०. परिकोट क्षितिसार, ११. गोपुर सर्वतोभद्र आणि, १२. आयुधशाला.

(९) वैयक्तिक भोगवैभव- (१) हर्म्य (निवासालय) पुष्करावर्त, (२) शयनासन सिंहवाहिनी, (३) छत्र सूर्यप्रभ, (४) चामर अनुपम, (५) दण्ड सुविधी , (६) दिव्याशन (अन्न) महाकल्याण, (७) भक्ष्याशन अमृतगर्भ, (८) स्वाद्य अमृतकल्प, (९) पानक अमृत, (१०) किरीट देवमुकुट,

(११) कवच अभेद्य, (१२) कुंडल विद्युत्प्रभ, (१३) रत्नमाला अवतंसिका, (१४) पादुका विषमोचिका, आणि (१५) रथ अजितंजय,

(१०) भोगायतनविस्तार--- १. सर्वर्तुकमहल वैजयंत, २. ग्रीष्ममहल धारागृह, ३. वर्षामहल गृहकूट, ४. दूष्यकुटी देवरम्या, ५. स्नानागृह जीमूत, ६. रंधनस्थाली १ कोटी, ७. हल९ लक्षकोटी, ८. गोशाळा ३ कोटी, ९. पताका ३८ कोटी, १०. सूपकर ३६३, ११. नर्तक रंगशेखर, १२. नर्तकी नेत्रमोहीनी व चित्रमोहीनी इ. ३२०००.

(११) अन्तःपुर ---- १. देवीवर्गः स्त्रीरत्न सुभद्रादिक ९६ हजार :-

(१) ३२ हजार विद्याधरकन्या

(२) ३२ हजार राजकन्या

(३) ३२ हजार म्लेच्छराजकन्या

२. पुत्रवर्ग : अर्ककीर्ती, वृषभराज, आदिराज, अरविंद, कुरुविंद प्रभृति १२०० पेक्षा जास्त.

३. कन्यावर्ग : नलिनावती, कुमुदावती, रत्नावली, मुक्तावली, मधुरा इत्यादी ५०९ पेक्षा जास्त.

(--- भ. वै., दिग्विजय, पुत्रविवाहसंधि:)

उपरोक्त पुष्कळशा भोगवस्तू विविधोपयोगी असतात. म्हणून त्यांचा उल्लेख अनेक ठिकाणी करता येतो. पण असा उल्लेख टाळून यादी लघुतम करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

विशेषणपदे

रत्नाकर कवीनी त्यांच्या भरतेवैभव ग्रंथामध्ये भरताचा गौरव फार मोठ्या प्रमाणात केलेला आहे. खास भरताचाच बडिवार गाण्यासाठी ती ग्रंथरचना झाली असल्याने इतर कोणत्याही ग्रंथापेक्षा त्यात भरतगुणकीर्तन अधिक प्रमाणात आढळते. त्यातील केवळ भरताची

विशेषणपदे तपासून पाहिली तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वातील शेलका भाव लक्षात आल्याशिवाय राहात नाही. नमुन्यादाखल पुढील विरुदावली पहा---

श्रीमन्महानिस्सीमसामर्थ्य----विस्तारितोर्वरीतलदुस्तररिपुराज---

वैपर्याप्तरजस्तोमसंतोषकर----कामिनीजनपंचबाण---षट्खण्ड---

भूमण्डलाग्रगण्य-- नाममात्रश्रवणसुक्षेमकर----सुजनेन्दु---

भरतभूपतिः -----||

---भ. वै., दिग्विजय, भूचरीविवाहसंधिः।

----हंसोपमानसारग्राही---तद्भवकर्मविधवंसि---सुज्ञानावगाही---

शृंगारयोगी---शुद्धात्मानुरागी राज्याङ्गोऽपि संगत्यागी

अंगनाजनवनमधुमास----दिव्यमुक्त्यंगनाचित्तविलास----

भरतक्रेशाचण्डः हुण्डावसर्पिणीकालस्यादौ षट्खण्डमण्डले

अस्मिन् खण्डे अखण्डभोगी बभूव ॥

----- भ. वै., दिग्विजय, अंकमालासंधिः।

भरतनीतीतील मंत्र

लोकशाहीच्या या युगात सर्वोदयी नीती किंवा कल्याणकारी राज्यपद्धती सर्वानाच प्रियच नव्हे तर विलोभनीय वाटतें! पण ते तंत्र फारसे जमत नाही कुणालाच. कारण त्यामतील मन्त्र चुकतो तरी, किंवा तो पेलण्यास राज्यकर्ते अपात्र तरी ठरतात. कल्याणाचा प्रयत्न स्वानुवर्ती असून चालत नाही. हिताची भावना आत्मवर्ती झाली की त्या स्वार्थीच्या पोटी पापाची सर्वच वंशावळ पटापट जन्म घेते. भरताचे राज्य निष्पाप होते कारण भरताची राज्यनीती विश्वकल्याणानुसारी होती ! ही भरतनीती आजच्या शासनाने स्वीकारली तर----

इलाया: सकलाया: यः करोति कुशलं स्वयम् ।

अस्ति तस्य स्वतः सिद्धं कुशलं भरतेशितुः ॥ ८७ ॥

----- त्रिषट्टि. चरित, पर्व १, सर्ग ५.

भरत राजा संपूर्ण पृथ्वीचे कल्याण साधण्यात स्वतः जातीने दक्षता घेत असे. म्हणून त्या भताग्रणीला स्वतःच्या कल्याणाची साधना आपणहून साध्य झाली होती.

पूर्वकालीन कुलकरांनी प्रजानुशासनासाठी हा, मा, धिक् अशा तीनच प्रकारच्या दण्डनीतीचा, कालमान परिस्थितीला व अपराधाला अनुसरून प्रयोग केला होता. नाभिराजांच्या वेळी काही वेळा या तीनही नीतीचा उपयोग फलदायी होईनासा झाला. म्हणून नाभीनी स्वतःहून ऋषभांना राज्याभिषेक केला. शासन संस्थेची सर्व जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली. कालानुरूप दण्डनीती व दण्डशास्त्र सुधारणे अपरिहार्य ठरले. त्याप्रमाणे ऋषभदेवांनी पूर्वीच्या तीन प्रकारच्या दण्डनीतीमध्ये परिभाषणा आणि मंडलबंध अशा नव्या दोन मार्गाचा प्रसंगोपत्त अवलंब केला. आणि खन्या अर्थाने राज्यसंस्थेला बळाचा वापर करण्याची पद्धत या जगावर प्रथमच प्रचलित झाली! या नव्या व्यवस्थेला अनुसरून ऋषभदेवांना युगादिकालचा प्रथम नृपती अशी मान्यता मिळाली आहे. भरत राजाला मात्र हा-मा-धिक् या परंपरागत दण्डप्रकारांचा कोणताही उपयुक्त परिणाम प्रत्यक्षात अनुभवास आला नाही. म्हणून त्यांना त्या तीन प्रकारांचा उपयोग फक्त शहाण्या लोकांसाठीच केला. आणि अपराधी प्रवृत्तीच्या लोकांसाठी (४) परिभाषणा, (५) मण्डलबंध, (६) चारग आणि (७) छविच्छेद या शेवटच्या चार प्रकारांचा अवलंब अपराधाच्या तीव्र-मंदतेला अनुसरून केला. आणि आपले प्रशासन अधिक प्रभावी व कालानुरूप बनविले. या शेवटच्या चार प्रकारानांच भरतनीती अशा विशिष्ट नावाने ओळखतात. तीच स्वतंत्रपणे चार प्रकारची दण्डनीती म्हणून प्रसिद्ध आहे-----

परिभासणा उ पढमा मंडलबंधम्मि होइ बीयाओ ।

चारगछविच्छेदाई भरहस्स चउव्विहा णीई ॥

----- ठाणंग, ७ व अभिधानराजेन्द्र पान ५९५.

या चार प्रकारच्या दण्डनीतीच्या वापरासंबंधी काही निश्चित असे धोरणही आखलेले होते. त्यावरुन दण्डनीतीच्या मागे असलेली विचारसरणी कोणत्या स्वरूपाची होती याचेही ज्ञान होते. दण्ड-प्रयोगाचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून चांगली खबरदारी घेतली जात होती. तशी ती घेणे आजच्या युगातही फायदेशीर आहे----

शरीरदण्डनञ्चैव वधबंधादिलक्षणम् ।

नृणां प्रबलदोषाणां भरतेन नियोजितम् ॥ २१६ ॥

----- महापुराण, पर्व ३.

मार देणे, बांधून ठेवणे आणि देहाची हानी करणे अशा स्वरूपाची जी शिक्षा विहित केली ही तिचा उपयोग ज्या लोकांचे अपराध तीव्र स्वरूपाचे असून जास्त हानीकारक असतात अशाच अपराध्यासाठी भरत राजाने केला होता.

मात्र शत्रुसाठी त्यांनी वापरलेली नीती साम-दाम-दण्ड-भेद अशा ४ प्रकारची होती. शत्रुंच्या संदर्भातील या चार नीतीचा उपयोग भरतराजे कशा पद्धतीने करीत असत हे सांगताना हेमचंद्र आचार्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे की- भरतचक्री कितीही मोठा व शक्तिशाली असला तरी नीतीक्रमाचा अधिक्षेप करीत नसे. प्रथम सामाचाच प्रयोग होत असे-

महान्तः शक्तिमन्तोऽपि प्रथमं साम कुर्वते ॥२९०॥

-- त्रिषष्ठि० चरित, पर्व १, सर्ग ३.

सर्वकष श्रेष्ठत्व

चक्रवर्ती भरताच्या अंगभूत महाशक्तीचा परिचयही काही खास शब्दावलीत करू न दिलेला आढळतो. भरतासारख्या थोर विभूतीना केवळ उत्तम मानवी गुणच नव्हे तर काही दैवी ऋद्धीही प्राप्त झालेल्या असतात. त्यांचा आत्माही पुण्यसमर्थ असतो. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून त्यांचे फारच उंचावते. म्हणून ते अखेरपक्षी दैवततुल्य भासतात---

दो सोला बत्तीस सव्वबलेणं तु संकलनिबध्दं ।
 अच्छंति चक्कवट्ठं अगडतडमि ठियं संतं ॥ ७३ ॥
 घेतूण संकलं सो वामगहत्थेण अंछमाणाणं ।
 भुंजेज्ज विलिंपेज्ज व चक्कहरं ते न चारंति ॥ ७४ ॥

----- अभिधानराजेन्द्र, पान १२८७.

चक्रवर्ती राजाला साखळदंडाने बांधून, त्यांना विहीरीच्या काठावर उभे करुन बत्तीस हजार राजांनी आपल्या सर्व शक्तीनिशी ओढण्याचा प्रयत्न केला तरी केवळ आपल्या डाव्या हातानेच ती साखळी सावरुन धरुन चक्रधर राजा, ते सर्व बत्तीस हजार राजे त्यांना विहीरीकडे ओढीत असतानाच, खुशाल (उजव्या हाताने) जेवू शकेल किंवा लेपनकार्य करु शकेल! तरीही ते राजे त्याला ओढून विहीरीत पाढू शकणार नाहीत.

महाकवी पंप हा फार मोठा प्रतिभावंत कन्नड साहित्यकार होउन गेला. त्याला कन्नड साहित्यामध्ये सर्वज्येष्ठ व श्रेष्ठ स्थान आहे. अक्षरक्षः तो त्या साहित्यातील आद्य कवी आहे. त्यांनी लिहिलेले कन्नड भाषेतील रामायण उत्तरेतील तुलसी- रामायणप्रमाणेच लोकविश्रुत आहे. याच पंप कवीने कन्नडमध्ये आदिपुराणाचीही रचना केली. तो ग्रंथ त्याने इ.सन १४५ मध्ये लिहून पूर्ण केला. त्यात त्याने प्रसिद्ध आचार्य जिनसेनांचे अनुकरण केलेले आढळते. या पंपकृम आदिपुराणाची लोकाभिरुची सारखी वाढतच राहिली. त्याची किर्ती सर्व दिशेला पसरली. लोक त्यांना कावयचक्रवर्ती म्हणमन ओळखू लागले. त्यांचा जन्म १००० वर्षांपूर्वी झाला असला तरी त्यांचे ग्रंथ मात्र आजही जिवंत आहेत. ते कालातीत बनून अमर होत आहेत. त्यांच्या जीवनावर अधिक प्रकाश पडेल असे दोन शिलालेख हैद्राबाद जवळील बोधनपूर येथे सापडलेले आहेत. त्यांवरुन त्यांची परंपरा अधिक स्पष्टपणे जाणून घेण्यास नवी धना- सामग्री उपलब्ध झाली आहे. त्यांच्या कन्नड आदिपुराणामध्ये भरताच्या श्रेष्ठतेसंबंधीचे काही उल्लेख नमुनेदार आहेत. आपला दिग्विजय संपवून परत अयोध्या राजधानीस येऊन पोहोचल्यावर अयोध्या-प्रवेशाच्या

निमित्ताने भरतचक्रींनी सर्वाना उद्देशून जे निवेदन केले आहे त्यामध्ये त्यांची श्रेष्ठता सपष्टपणे दृग्गोचर होते --

पुरुपमेश्वर पुत्रम्
भरतेश्वर इ चक्रवर्तिबंदिर्दम् त -।
धरणि- निवासिगलुं व्यं -
तरामरर् बंदु काणबुदवनतमकुटर् ॥

-पंपकृम आदिकुरा,आश्वास १२,पञ्च ८९.

पुरुपरमेश्वर ऋभनाथांचे पुत्र भरतेश्वर चक्रवर्ती यांचे (अयोध्येमध्ये) परत आगमन झाले आहे. म्हणून या पृथ्वीतलावर राहणारी सर्व जनता,प्यंतरादिक यक्षगण आणि देवसमूह या सर्वांनी येऊ येऊन आपापली मुकूटे अवनत करून भरतचक्रीचे दर्शन घ्यावे.

ज्या बाहुबलीने वंद्वामध्ये भरताच्या पराभव केला त्यात देखील भरताचा पराभव केला त्याला देखील भरताचें श्रेष्ठत्व मान्य होते.स्वतःच्या बाहुबलावर भरवसा ठेवून त्याने भरताला आव्हान दिले. पण त्याचे गुण त्याचे व्यक्तिमत्व लक्षात येताच एवढा मोठा कणखर बाहुबली देखील बफौच्या पर्वताप्रमाणे झरझर विरघळला. तेव्हा भरतापेक्षा श्रेष्ठव्यक्ती कोणी दसरा असणे शक्य नाही. तो केवळ सर्वश्रेष्ठच ठरता. याविषयीचे पंप महाकवीचे विवरण पहा---

पुरुपरमश्वरपुत्रम्
चरमाडः चक्रवर्तियेन्दोडे पेळ्लू
दोरे पेररार् भरतनोळने
करगिदुदा गर्वपर्वत्रं मागधना ॥

-पंपकृत आदिपुराण,आ१२,पञ्च १०९.

भरत पुरुपरमेश्वर ऋषभनाथ यांचा पुत्र असून चरमोत्तम - देहधारी आहे आणि तो आता चक्रत्वाचा स्वामी बनला आहे हे मान्य केल्यावरभरतासमान दुसरा कोणीही राजा असू शकणार नाही. असा विचार मनात येतसच मगधराजकुमार बाहुबलीचा गर्वरुपी पर्वतपार वितळून गेला.

भरतचक्री हे चरमशरीरी अर्थात तद्भवमोक्षगामी होते. अशा आत्म्याची शक्ती फारच तरळ व प्रभावी असते. ते ज्या क्षेत्रात शिरतात तेथे थेट शिखरावर पोहोचतातृ अपूर्ण यश त्यांना ठाऊकच नसते. मानव असूनही दैवतोचे वैभव, यक्षादिकांची सेवा आणि विरक्त मुनीचे निर्लेप मन यांचा सुंदर आदर्श या पृथ्वीतलावर केवळ जिनमंदिराच्या रूपानेच प्रत्यक्ष दिसतो. हे जाणुन भव्यं जनांच्या आराधनेसाठी भरताने मंदिरनिर्मितीच्या क्षेत्रामध्येही अत्युत्तम कामगिरी केली. पराक्रम आणि त्याग असा पूर्णाकार आदर्श त्यांनी निर्माण केला. म्हणून त्या मंदिरांना केवळ भौक्तिक महत्त्व नसून त्यांच्या रूपाने अध्यात्मिक विकासातील ती आदर्श गुणस्थाने बनली. भरताच्या चक्रत्वाने दिग्विजय करून पृथ्वीची परम सीमा गाठली तर त्याच्या धर्मशील कार्यानक कैलासावरील मंदिर रूपाने पुण्याचाराचा कळस गाठला. तेराव्या शतकात होऊन गेलेल्या नयसेनाने धर्मामृत नावाचा एक संदर ग्रंथ कन्ड भाषेत लिहीला. त्यातील दृष्टांत- कथा व उदाहरण- कथा यांची रचना फारच सुंदर वठली आहे. याच भरताने बांधलेली कैलासवरील जिनमंदिरे ऋषभनाथांच्या जीवन चरितातील दृश्यानी कशी व्याप्त आहेत हे सांगणारा त्यातील एक उल्लेख पहा--

भरतेश्वरनष्टापद

गिरियोळ लेसागि समेद चैत्यावल्लिम्

तरलाक्षिग्र वणिसुंतुं

पुरुपरमेश्वरन चरितेयं केळिसुतम् ॥

-धर्मामृत, आ०१०, पृष्ठ २८.

अष्टापद गिरीवर भरतेश्वरांनी जिनमंदिरांची सुंदर रांग बांधविली आहं. (एका यात्रेकरूने) आपल्या तरळ दृष्टीच्या (गरोदर) पत्तीला त्या मुदिरांचे वर्णन सांगीत सांगीत तिला पुरुपरमेश्वर ऋषभनाथांचे (संपूर्ण) चरित्रच ऐकाविले.

भरताची भोगनिती

लैकिक आणि पारलैकिक,भौतिक आणि आत्मिक, भोग आणि त्याग अशा सर्वच क्षेत्रातील आत्यांतिक मर्यादा एकाच आयुष्यात गाठणा-या सर्व पुण्यवंतामध्ये भरत अप्रगण्य होत. सर्वकष अशी त्यांची विभूती वर्णनातीत आहे. त्यांचर प्रभाव शब्दातीत आहे. सर्वात्तम भोगामध्ये स्वतःची सर्वेद्रिये पूर्णपणे गढली असतानाही त्यांचे मन भोगवृत्तीपासून किती अलिप्त राहत होते आणि इंद्रियांना तपश्चर्येमुळे त्रास होत असतानाही त्यांचे मन कसे सर्वानंदात मग्न राहू शकत होते यासंबंधीच्या त्यांच्या मनाच्या सामर्थ्याचे वर्णन रत्नाकर कवीने आपल्या भरतेश- वैभव या कन्ड ग्रंथात केले आहे. त्या ग्रंथात भोग आणि योग या दोन्ही मार्गाच्या संदर्भातील तत्व झानाच्या सुरेख संगम झाला आहे असे मानतात. भरताच्या अलिप्ततेच्या सामर्थ्याचे वर्णन करताना रत्नाकर वर्णाने - 'भरत शिलाखंडावर ध्यानस्थ असतानाही भोग घेऊ शकतात तर चारुगात्रीच्या उरोजांशी खेळत आतानाही भोगातीत असे महायोगी बनू शकतात! अशा शब्दात भरताच्या विशिष्ट मनोरचनेचे चित्रण केले आहे. त्यांच्या स्वभावातील वैशिष्ट्य स्पष्ट करण्यासाठी - उण्ड उपवासी (जेवूनही उपवासी) व बल्सि ब्रम्हचारी (स्त्री- भाग घेऊनही ब्रम्हचारी) असे खास शब्दप्रयोग वापरले आहेत. 'जल में कमल भिन्न हैं' ही रितही भरताची भोगनीती समजून घेण्यास पूर्णपणे समर्थ नाही. मनावर पूर्ण ताबा आणि मनाची मुक्तावस्था भरताच्या उदाहरणानेच शिकणे शक्य आहे. अशा महान प्रभावशाली भरताचा केवळ दृष्टिक्षेपही त्वरित मोक्षाचा लाभ करून देण्यास समर्थ आहे.---

पुरुपरमेशन हिरियकुमारनु
नरलोककोब्बने राय।
मुरिदु कणिणटरे क्षणकेमुक्तिय काम्ब

भरत चक्रिय हेळ्लळ्वे ॥

-भरतेशवैभव, भोगविजय, संधी १, पच्च २०

हा पुरुपरमुश्वराचा ज्येष्ठ पुत्र एकटाच या संपूर्ण मानवी जगताचा अधिपती झाला. त्याची कृपादृष्टी ज्याच्याकडे वळेल त्याला एका क्षणातच मोक्ष प्राप्त होईल! अशा प्रभावी भरतचक्रीचे वर्णन करण्यास कोण समर्थ आहे. ?

नामलेखनाची भूमिका

इ.स.७८३ मधील हरिवंशपुराण देखील महापुराणाइतकेच्य प्रमाणभूत आहे. त्यामध्ये नामलेखनाचा वृततान्त दिला आहे. या लेखन क्रियेची व त्या उत्कीर्ण नामाची भूमिका हया वर्षाच्या नामकरणामध्ये उद्बोधक भासेल. ऋषिकूट ही पूर्णचक्रीच्या दिग्विजयाची अंतिम मर्यादा. उत्तरेकडील दिग्विजयाचा अंतिम टप्पा ठरलेल्या हिमवंत पर्वतील ऋषभकूट शिखराजवळ पोहोचतात दिग्विजय पूर्ण होत असतो. त्या शिखरावर नाव कोरण्याची पद्धत सर्वच चक्रवर्तींनी पाळलेली आहे. ते नामलेखन जयाच्या व यशाच्या पूर्णत्वाचे द्योतक आहे. शिल्पकार स्वतः चक्रवामी पुरुशरम्न, साधनीभूत लेखनी प्रत्यक्ष काकिधी रत्न व पार्श्वभूमीसाठी ऋषभकूट गिरिरत्न अशा तीन अनुत्तर रत्नांच्या संगमभूमीवरील नामरत्नांची अक्षर कीर्ती अक्षरशः अविनाशी ठरल्यास नवल कसेल?

आगत्य चक्रवर्ती च ततो वृषभपर्वतम् ।

तत्रालिखन्निंजं नामं काकण्या स परिस्फुटम् ॥४७॥

वृषभस्य सुतो भोऽहं चक्री भरत इत्यसौ।

प्रवाच्य विजयाधर्मस्य वेदिकामगमत् प्रभूः ॥४८॥

भरत चक्रवर्ती वृषभ पर्वतावर येऊन पोहोचलो. तेथे काकिणी रत्नाच्या साहाय्याने त्याने “ मी वृषभनाथांचा मुलगा असून माझे नाव भरत आहे. मी या वर्षाचा चक्रवर्ती आहे.” असे आपले नाव स्पष्टपणे टळक अक्षरात कोरले. त्या नामलेखाचा उद्घोष केला. आणि वर्षाधिपती भरत परतीच्या मार्गावर असलेल्या विजयार्ध पर्वतावरील वेदिकेजवळ येऊन पोहोचला.

अतुलनीय ज्येष्ठता

सर्व पर्यायातील आणि स्थित्यंरामधील भरमाची सार्वकालिक श्रेष्ठता ९ व्या शतकातील आचार्य गुणभद्रानी आपल्या उत्तरपुराणातही व्यक्त केली आहे. भरत केवळ एक वीर्यतिशायी चक्री आणि प्रभावी प्रशासकच होता असे नव्हे तर तो मानवांचे कल्याण चिंतण्याच्या बाबतीतही एक श्रेष्ठ विचारांवत होता. मीणूनच त्याला मनूची पदवी बहाल करण्यात आली. तो एक अंतिम असा सोळावा मनू असूनही प्रशंसपात्र ठरलाऊ तो जसा ऋषभदेवांचा ज्येष्ठपुत्र होता तसा त्यांचा प्रधान अनुयायाही होता. भारतातील संपूर्ण मानवी आणि दैवी वैभव त्याच्या पायाशी लोळण घेत आतानाही तो त्यात जीवन्मुक्त प्रवृत्तीने निरागसच राहिला. म्हणून दीक्षा घेता क्षणीच त्याला केवळज्ञानाची प्राप्ती झाली. जणू काही कैवल्यश्री त्याच्या दारी वाटच पाहात उभी राहिली होती. त्याही पर्यायामध्ये तो सर्व अनासक्त महात्म्यामध्येही ज्येष्ठच ठरला. सर्वत्रच ज्येष्ठता त्याला वरत राहिल्याने तो केवळ अनुपमेयच आहे.

आदितीर्थक.तो ज्येष्ठपुत्रो राजसु षोडश

ज्यायाशचक्री मुहूर्तेन मुक्तोऽयं मुक्तोऽयं कैस्तुलां ब्रजेत् ॥४९॥

ज्येष्ठ तीर्थकर ऋषभदेव यांचा ज्येष्ठ पुत्र भरत सोळावा मनू म्हणून प्रसिद्ध पावला. तो सर्व चक्रधर सम्राटामध्येही ज्येष्ठच होता. दीक्षेनंता थोडयाच काळामध्ये कैवल्याची संप्राप्ती करून घेणा-या मुनीमध्येही तो ज्येष्ठच ठरला. अशा सर्वज्येष्ठ महात्म्याची तुलना कोणाशी करावयाची?

भरत हा महाप्रतापी राजा होता. सर्व रत्नांचा आणि निधीचा भोक्ता होता. समग्र पृथ्वरचा अधिपती होता. दुष्टांचा संहारकर्ता होता. त्याप्रमाणे तो उत्तम प्रजापालही होता. कोणतेही मानवी कर्तव्य म्याने अपूर्ण ठेवले नाही. सर्व वारही पुरुषार्थ उत्तमरीतीने साधणारा तो एक आदर्श शलका पुरुष होय. शलाकापुरुषांमध्ये त्याचा दुसरा क्रमांक आहे तो केवळ त्याच्या पित्यामुळेच. कोणाचाही पिता कालक्रमाने पूर्ववर्तीच असतो हा निसर्ग! ऋषभनाथ जसे चक्रधर नसतानाही सर्वश्रेष्ठ पृथ्वीपती होते तसेच भरत तीर्थकर नसतानाही श्रेष्ठ धर्म -पुरुष होते. त्यांचा जन्मही सोन्याच्या खाणीत उद्भवणा-या हि-याप्रमाणे होता. मानवांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने कुलकरधर्म पाळण्यात नाभिराज प्रधान. नाभिपुत्र ऋषभदेव सर्व मानवांचे सार्वकालिक मंगल करण्यासाठी सर्वोदय तीर्थ स्थापण्यात प्रधान. तसा ऋषभपुत्र भरतही सर्वच पुरुषार्थ पूर्णपणे साधण्यात सर्वातिशयी ठरून मानवी जीवन पूर्णपणे सफल करणा-या महापुरुषांमध्ये प्रधान. त्यांना त्यांच्या स्वतःशिवाय दुसरी कोणतीही उपमा या जगात उपलब्ध पाही. विश्वाचे पालनपोषण त्यांनी इतक्या मनःपुर्वेक केले की त्यांची धवल कीर्ती आजपर्यंत युगानुयुगे टिकली आहे. या पृथ्वीवर खोल ठसा उमटविणारी त्यांची नाम मुद्रा आजही अक्षुण्ण आहे. त्यांची वंशपरंपरा महामानवांचीच आहे. त्यांची कोणतीही गती प्रगतीच आहे. त्यांच्या पूर्वापार वंशोत्पत्तीचा उल्लेख महापराणात पुढील शब्दात नोंदविलेला आहे---

नाभिश्च तन्नभिनिकर्तनेन प्रजासमाश्वासनहेतुरासीत ।

सोऽजीजनत्तं वृषभं महात्मा सोऽप्यग्रसूनुं मनुमादिराजम् ॥२३७॥

-महापुराण, पर्व ३.

संपत्ती उत्पत्तीच्या वेळी प्रसूतिविज्ञान अंत्यत उपयोगी असते. त्या आरोग्य शास्त्राचा लनहितासाठी उपयोग करून ज्या नाभिराजाने प्रजेच्या दुःखाचे निराकरण केले, त्याच श्रेष्ठ कुलकर नाभिराजाने वृषभदेवांना जन्म दिला. तो वृषभही मानवांचे कल्याण साधण्यात महात्मा ठरता. त्या महात्मा ठरला. त्या महात्मा वृषभानेही ज्या एका ज्येष्ठ पुत्राला जन्म दिला त्या भरतानेही मनूची देखील कर्तव्ये पार पाढून अखेर तो पहिला चक्रवर्ती बनला.

प्रसेनजित्परं तस्मान्नाभिराजश्चतुर्दशः।

वृषभो भरतेशश्च तीर्थचक्रमृतौ मनू ॥२३२॥

-महापुराण, पर्व ३.

तेरावा श्रेष्ठ मनू प्रसेनजित होय. त्यानंती नाभिराज चौदावा मनू झाला. नाभिपुत्र वृषभदेव तीर्थकर आणि कुलकरही झाले. आणि ऋषभपुत्र भरतेशही चक्रधर आणि कुलधरही इ गाला. असाच उल्लेख इतरत्रही आढळतो. (महापुराण, ३/२१३ इ०)

अतूट परंपरा

हा उज्वल इतिहास परंपरेने अखंड व अक्षुण्ण आहे. प्राचीन युगाबरोबरच भरतही केवळ प्राचीन म्हणून त्याची विस्मृती झाली नाही. प्राकृत- संस्कृत साहित्यकार मावळ्ले. प्रादेशिक भाषेत नवे साहित्यकार निर्माण झाले. पण तो सनातन इतिहास मात्र नित्य नवाच राहिला. हिंदी इत्यादी अर्वाचीन भाषेतही नव्या शब्दात नवा फुलोरा येतच राहिला. कोणताही वसंत ऋतू निष्फळ ठरत नाही. नवा वसंत नवा बहरी! नवी भाषा नवी मांडणी हे चक्र अंखड चालूच राहणार! म्हणूनच सत्य चिरंतन राहते. त्याचा स्वभावाच सनातन असतो.

कैलास पर्वतावर भरताने ऋषभदेवांच्या स्मरणार्थ अनेक मंदिरे निर्मिले. ते एक उत्तम तीर्थस्थान बनले. याची नौंद कविवर द्यानतराय आपल्या द्यानतविलासमध्ये कोणत्या शगदात करतात ते पहा---

फुली बसंत जहँ आदीसुर शिवपुर गये ।
भरत भूप बहत्तर जिनगृह कनकमयी सब निरमये ॥
तीन चौवीस रतनमय प्रतिमा अंगरंग जे जे भये।
सिध्द समान शीष सम सबके अद्भुत शोभा निरमय ॥
द्यानत सो कैलास नमो हो गुन को पै जात बरनये ।

-द्यानत- विलास, ५७.

जेथे भगवान आदीश्वर (ऋषभनाथ) मोक्षाला गेले, जेथे नित्य नवा वसंत फुलतो (आनंदरुपी उद्यानाचा सुगंध दरवळ्या), जेथे भरत चक्रवर्तीने (भूत- भविष्य- वर्तमान कालीन अशा) बहात्तर तीर्थकरांची जिनमंदिरे निर्माण करून ती सर्व सोन्याचे मढविली, आणि जेथे नैसर्गिक रंगांनी युक्त अशा ७२ जिनांच्या रत्नमय प्रतिमा स्थापन केल्या असुन त्या सर्व अलैकिक सौदर्यासंपन्न मूर्तीचे बिंब सिध्दासन मुद्रेत विराजत आहेत, त्या कैलास पर्वताला नमस्कूर करा एवढेच द्यानतराय सांगतात. त्या प्रतिमांचे व कैलास पर्वताचे गुणवर्णन पूर्णतः करण्यास कोण समर्थ आहे?

एकदा भरत राजाला एकाच वेळी वार्ताहराने, सेनापतीने आणि अंतःपुरातील दासीने आनंददायक अशा निरनिराळ्यां तीन वार्ता एकदम सांगितल्या- (१) आदिनांथाना केवलज्ञानची प्राप्ती, (२) आयुधशाळेत चक्ररत्नाचा प्रादुर्भाव, आणि (३) महाराणीला ज्येष्ठ पुत्ररत्नाचा लाभ. भरतचक्री धर्म, अर्थ आणि काम या तीन पुरुषार्थांची साधना परस्पर संघर्ष न आणता करीत असत. ती साधना या प्रसंगी कसाला लागली. पण विवेकी असल्याने त्यातून त्यांनी अचूक मार्ग काढला. त्यांना खात्री होती की अर्थाचा व कामाचाही अधिष्ठाता धर्मच आहे. धर्मशून्य अर्थ व काम सुखकर ठरत नाहीत. कारण ते स्वंतत्रपणे विकार प्रवृत्त असतात. अशुभही असतसत.

आणि अधःपतनाला कारण टातात. केवळ धर्मामुळेच ते दोन पुरुषार्थ शुल्क व सुखदायक ठरतात. म्हणून भरताने प्रथम केवळज्ञान महोत्सव साजरा केला. नंतर कामासाठीही अर्थच महान साधन आई हे लक्षात घेऊन पराक्रमांचे प्रतीक असलेल्या, पृथ्वीवरील सर्वसंपत्ती एका छत्राखाली आणण्यास सर्वसमथ असलेल्या चक्ररत्नाच्या प्राप्तीचा महोम्सव उरकून शेवटी पुत्र जन्मोत्सवाचे मंगल अनुष्ठान केले. हा वृत्तान्त कविवर द्यानतराय यांनी आपल्या जैन पदसंग्रहामध्ये पुढीलप्रमाणे शब्दाकित केला आहे.

एक समयच भरतेश्वर स्वामी तीन बात सुनी तुरत फुरता
 चक्ररत्न, प्रभुज्ञान, जन्म सुत पहले कीजे कौन किरत ॥
 धर्म प्रसाद सबै शुभ संपत्ति जिन पूजे सब दुरत दुरत ।
 चक्र उछाह कियो सुत मंगल घ्यानत ड पायो ज्ञान तुरत ।

-जैन पदसंग्रह, च. भा. २९७.

एकदा भरत राजाने एकाच वेळी तीन घटनांची वार्ता घाई गर्दीत ऐकली _ (१) चक्ररत्नाचा उदय, (२) ऋषभनांथांना केवळज्ञान प्राप्ती आणि (३) पटटराणीला पुत्ररत्नाचा लाभ. तेव्हा त्यांना कोणते कार्य प्रथम उरकावे असा प्रश्न पडला तरी सर्व शुभ संपत्ती केवळ धर्माचाच प्रसाद आहे आणि जिनांची पूजा केल्याने सर्व दुरित दूर पळतेड असा विचार करता क्षणीच घ्यथम केवळ जिनांची पूजा, मग चक्रमहोत्सव साजरा आणि नंतर पुत्राचे मंगल कौतुकोत्सवड या क्रमपद्धतीचे ज्ञान भरताला त्वरित झाले.

भारतशासनाची शिरोधार्यता

धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चारही पुरुषार्थांची सिध्दी भरताने पूर्ण प्रमाणात केली. जन्मभर त्यांच्यामध्ये परस्पर विरोध होऊ दिला नाही. प्रत्येक क्षेत्रामध्ये तो अग्रणी आणि अग्रगण्य ठरला. वृषभपुत्र ख-या अर्थाने नरवृषभ ठरला, प्रतापाने ठरला, आणि सर्व क्षत्रियांचा क्षत्रचूडामणी बनून शेवटी नरराचा नारायणही झाला. केवळ त्याच्या भरतवर्षात निवास करणा-

ययांनाच नवहे तर सर्व विश्वाला तो आजही वंदनीय आहे. त्याच्या शासनाज्ञा या विसाव्या
शतकातही शिरोधार्य वाटतात---

भरतस्यादिराजस्य चक्रिणोऽप्रतिशासनम् ।
शासनं शिरसा दध्व यूयमित्यन्वशाच्च तान्॥१३६॥

-महापुराण, पर्व ३१.

भरत हा एकमेव प्रमुख राजा आहे. तो षट्खंडावर आधिपत्य गाजविणारा चक्रवर्ती आहे.
त्याच्या प्रशासनाला प्रतिपक्ष असू शकत नाही. म्हणून त्याची आज्ञा तुम्ही शिरोधार्य माना.

भरताच्या वाबतीत ही वस्तुरिथती प्रमाणभूत असल्याने त्यांचे विविध क्षेत्रातील गुणशील
व्यक्तिमत्त्वं ध्यानात घेऊन आचार्य हेमचंद्र पुढील शब्दांत त्याची आदरपूर्ण संभावना करतात---

विजस्य जगन्नाथ! प्रचण्डाखण्डविक्रम!॥
आखण्डल इवाऽसि त्वं षट्खण्डे क्षोणिमंडले ॥४५२॥

त्रिपाण्डि, चरित्र, पर्व १, सर्ग ४.

हे जगतधिपती तुमचा विजय असो. आपला अप्रतिहत प्रताप सूर्यप्रताप प्रमाणे अखण्डित
राहून चिरकाल टिको. या षट्खण्डात्मक भूमंडलामध्ये आपले प्रशासन शक्तप्रमाणे अखण्डितच
आहे !!